

Schilderkunst in een zorgcentrum

De kunst van het loslaten

In het Rotterdamse zorgcentrum

De Leeuwenhoek zit een kunstatelier.

Daar probeert Roel Braams mensen die

soms nooit een schilderkwast hebben

vastgehouden, kunstzinnig te prikkelen.

Al wandelend door Rotterdam nam Greta met haar dochter nieuwsgierig een kijkje in het woon-zorgcentrum Humanitas De Leeuwenhoek. Haar mond viel open: werkelijk overal hingen schilderijen. In het café, de gangen, de liften, langs de trappen. Toen ze een verdieping hoger het atelier binnenliep, kwam een man op haar af: Roel Braams. Hij drukte haar direct een kunstboek in de handen, vol met schilderijen die instellingsbewoners in de loop der jaren hadden gemaakt. Ze bladerde er gretig doorheen. ‘Dit is nu net iets voor jou’, zei Greta’s dochter. Precies zoals ze het zelf voelde.

Het gebeurde in een periode dat ze, inmiddels in de 80, merkte dat haar gezondheid verzwakte. Ze had reuma aan de bloedvaten, waarvoor ze zware medicijnen kreeg. Ze was snel moe en kwam nog maar weinig buiten. Haar isolement werd versterkt doordat ze op de verjaardagskalender achter steeds meer namen een kruisje moest zetten. Ze wilde zichzelf ook niet voortdurend aan haar twee dochters opdringen. Hoe, zo piekerde ze vaak, kon ze toch een nieuwe invulling aan haar leven geven?

Ze had het kunstatelier in De Leeuwenhoek niet op een beter moment kunnen binnenlopen. Wat ze daar deden paste perfect bij haar. Van kinds af aan had ze tekenen al leuk gevonden. Met Sinterklaas en voor haar verjaardag wist ze altijd wat ze wilde hebben: kleurboeken en tekenpotloden. In haar volwassen leven had ze

‘Kom maar een paar weken bij mij, dan weet ik zeker dat je mooie dingen gaat maken.’

als verpleegkundige gewerkt, maar in haar vrije tijd leefde ze haar creativiteit uit: kleding ontwerpen en naaien, en ook schilderen.

Schilderen in het atelier is wel anders dan wat ze thuis deed, zo ondervond Greta al snel. Hier heeft ze de begeleiding van een kunstenaar. Dat werpt vruchten af. Roel stimuleert haar voortdurend, brengt haar op nieuwe ideeën. Soms denkt ze zelf dat het niet klopt wat ze gemaakt heeft, maar dan zegt hij juist dat het zo helemaal goed is. Of hij zegt: ‘Als je het nu eens heel anders aanpakt’ en doet haar een idee aan de hand. Iedere week fietst ze vanuit haar huis in een hofje naar het atelier. Ze móet ernaar toe, al kost het fietsen haar nog zo veel moeite. Eenmaal aangekomen blijft ze vaak langer dan ze van plan was. Want eenmaal geconcentreerd aan het werk is het moeilijk op te houden.

Ze doet het omwille van het schilderen, maar zeker ook vanwege de gezelligheid. Heerlijk om zo met z’n allen aan het werk te zijn, te kletsen zonder te roddelen, terwijl personeelsleden een kijkje komen nemen. En met Roel die een kop koffie brengt.

Het voordeel van schilderen

Op zijn 40ste besloot Roel Braams activiteitenbegeleider te worden bij de psychiatrische dagopvang in De Leeuwenhoek. Een bestaan als kunstschilder zat er financieel gewoonweg niet

in. Aanvankelijk was hij helemaal niet van plan met de bewoners te gaan schilderen. Hij deed van alles met ze: zingen, koken, breien, de krant voorlezen. Maar het gaf weinig bevrediging om met bewoners doosjes met schelpen te beplakken, die na een maand in de vuilnisbak belandden. Hij wilde echt mooie dingen met ze maken. En laten zien dat ze veel meer in zich hadden dan dat anderen, en vooral ook zij zelf, vermoedden.

Met een klein groepje ging hij aan de slag. Lang niet iedereen had ervaring met tekenen en schilderen. Een vrouw zei: dat kan ik helemaal niet. Bleek ze even later toch iets bijzonders te hebben gemaakt. Het enthousiasme werkte ansteekelijk en acht bewoners smeekten Braams bijna of ze mochten blijven doorschilderen buiten dat ene uurtje in de week.

Braams bedacht een plan en stapte daarmee naar de directeur van Stichting Humanitas, die De Leeuwenhoek beheert. Hans Becker was zelf een groot kunstliefhebber en had als voornaamste professionele ideaal het stimuleren van een ‘ja-cultuur’. Alles kan en mag, en het welzijn van de ouderen staat voorop. En zo kwam er een schildersatelier.

Het atelier is een inloopruimte. Sommige mensen houden het er een hele dag vol, anderen blijven een uurtje. Of gaan even naar hun kamer om uit te rusten en keren na een poosje terug. Braams is niet zo’n docent die voor een groep staat en dan les geeft. Daarvoor lopen de interesse en de vaardigheid van mensen ook te sterk uiteen. Hij kijkt wat ieder kan en maakt dan een plannetje. Toen er een mevrouw binnenkwam die nog nooit geschilderd had, tekende ze om te beginnen een huis. ‘Weet je wat,’ zei Roel Braams, ‘als je nu eens een hele serie huisjes op een rij zet.’ Het werd haar allereerste werk. Twintig jaar heeft ze bij hem gewerkt, totdat ze onlangs overleed. In die tijd heeft Braams een heel aantal van haar schilderijen kunnen verkopen, zoals hij dat met andere werken ook doet. Daarmee kan hij weer nieuw schildermateriaal voor het atelier kopen.

Hij wil het de gezelligste plek in het huis laten zijn, waar mensen warmte, veiligheid en geborgenheid ervaren. Ouderen hebben hun werkende bestaan achter zich gelaten en daar moet een nieuwe zingeving voor in de plaats komen, beseft hij. Braams wil de kwaliteit van leven van ouderen verhogen en kunst is een van de middelen.

Het voordeel van schilderen is dat het geen speciale vaardigheden of uniek talent vereist. Wie wil leren pianospelen moet iedere dag hard studeren en dan nog is het moeilijk een zeker niveau te halen. Bij schilderen hoeft je niet naar een bepaald niveau toe te werken. Als mensen zeggen het niet te kunnen, antwoordt Roel Braams: ‘Kom maar een paar weken bij mij, dan weet ik zeker dat je mooie dingen gaat maken.’ Het enige moeilijke aan schilderen, zegt Braams, is dat je moet kunnen loslaten. En ouderen hebben vaak al zo veel meegemaakt in hun leven, dat ze des te meer durven. Je moet niet bang zijn het niet te kunnen, drukt hij ze altijd op het hart.

Sprekende zelfportretten

Een bijzondere bewoner van De Leeuwenhoek was Dick de Graaff. Hij had in zijn werkende leven altijd een vaste baan gehad en was daarnaast amateurschilder. Op hoge leeftijd begon hij te dementeren en werd een opname in het verpleeghuis onontkoombaar. Toen De Graaff

in het atelier van Braams langskwam, gaf hij te kennen verder te willen gaan met wat hij altijd het liefst deed: schilderen. Ik weet wel iets, had Roel Braams gezegd: maak eens in de vijf weken een zelfportret. Dan zetten ze een spiegel naast het doek en kon hij aan de slag.

Het leverde een unieke portrettenserie op. In het atelier is een hele reeks te bewonderen, tot het laatste zelfportret aan toe, dat De Graaff een paar weken voor zijn overlijden maakte. De eerste werken zijn buitengewoon realistisch, maar naarmate de tijd en daarmee de dementie voortschrijdt, worden ze steeds buitenissiger. De verhoudingen van het gezicht zijn uit het lood geslagen, de neus zit op een vreemde plek, de ogen zijn allesbehalve symmetrisch, de oren omvatten de hele zijkant van het hoofd. De portretten kloppen ogenschijnlijk niet meer, maar dat maakt ze des te fascinerender. Ze krijgen een kubistische, Picasso-achtige allure: alsof je het gezicht op één moment vanuit verschillende perspectieven beziet.

Roel Braams wist niet wat hij meemaakte als hij naar het werk van Dick de Graaff keek. Voortdurend vroeg hij zich af: wat doet hij nu? Tekent hij die beelden omdat hij ze zo ziet of omdat hij ze zo voelt? Wat gebeurt er precies in zijn hersenen? Hij kon er de vinger niet op leggen. Hoe dan ook was het werk heel bijzonder, zeker in het licht van klassieke denkbeelden over dementie. Dementie is altijd synoniem geweest voor het verlies van al je vermogens, voor de teloorgang van de geest, waarna slechts het lege omhulsel van het lichaam resteert. Toch demonstreert het werk van Dick de Graaff dat er in dementie kennelijk nog een geestelijke ontwikkeling mogelijk is, een opbloei van artistieke vermogens zelfs.

Zijn werk is geëxposeerd in Het Dolhuys, het museum voor de geest, in Haarlem. Roel Braams heeft moeten praten als Brugman om De Graaffs echtgenote over te halen in te stemmen met die expositie. Zij vond de in gevorderde staat van dementie geschilderde werken helemaal niets. Voor haar was het zo confronterend: haar man die altijd zo goed was in portretschilderen, maakte ineens van die rare beelden. Braams kon zich haar ongemak voorstellen, maar zelf dacht hij

er heel anders over. Van realistische zelfportretten zijn er zo veel. Deze late zelfportretten zijn uitzonderlijk, ronduit geweldig.

In 2019 is Roel Braams 60 jaar geworden. Hij weet dat er veel dementie in zijn familie zit, en dat hem over een aantal jaren misschien hetzelfde lot wacht. Dat boezemt hem nu minder angst in. Van zijn eigen werk vindt hij dat het technisch vaak goed is, maar allemaal een beetje te bedacht, niet genoeg vanuit de emotie geschilderd. Het werk van mensen met dementie vindt hij eigenlijk interessanter. Wat zij doen, dat verzin je niet.

Verhoogde sensitiviteit

Is het geen kunstenaarsfantasie te denken dat met de afbraak van de geest er een grotere

vrijheid ontstaat, dat het beknottende verstand plaatsmaakt voor creatieve emotie? De ziekte van Alzheimer staat bekend als de ziekte van het grote vergeten en is dat ook, maar is meer. Alzheimer tast vele capaciteiten aan, waaronder soms ook de visuele vermogens. Een mens met beginnende dementie ziet bijvoorbeeld nogal eens slecht. Dat onvermogen, zo blijkt uit wetenschappelijk onderzoek, ligt niet zozeer aan de ogen als wel aan het aangetaste brein. In die optiek zijn de bijzondere zelfportretten van Dick de Graaff niet het product van een bevrijde maar van een beperkte geest. Dat maakt zijn zelfportretten niet minder verrassend: in die beperking toonde hij zich wel degelijk een meester. Toch is daarmee niet alles gezegd. Een andere, van oorsprong Rotterdamse, kunstenaar biedt een bijzonder perspectief op creativiteit in de

dementie. Als 22-jarige verstopte Willem de Kooning zich in een schip dat naar Amerika voer. In de Verenigde Staten ontpopte hij zich tot een van de grootste schilders van de twintigste eeuw, beroemd om zijn omvangrijke, abstracte schilderijen, in woeste streken op het doek gesmeten.

In de jaren tachtig manifesteerden zich de eerste tekenen van dementie bij de kunstenaar. Eind jaren zeventig merkten critici op dat hij zich begon te herhalen, De Kooning leek een beetje vastgeroest in geijkte patronen. Maar met de beginnende dementie begon hij ook zijn eigen werkwijze te vergeten, en daarmee kreeg zijn schilderkunst juist een nieuw elan. De Kooning werd productiever dan hij lang geweest was, en vernieuwde zichzelf sterk. En hoe je dat werk ook waardeert, zijn vermogen om te schilderen

werd, zeker in de eerste jaren van geestelijke achteruitgang, niet aangetast. Wie dementeert heet alles te vergeten, maar zowel De Kooning als De Graaff vergat niet hoe te schilderen.

Daar bestaat een aannemelijke wetenschappelijke verklaring voor. Psychologen onderscheiden het bewuste, vaak autobiografische geheugen en het automatische, procedurele geheugen. Het eerste heeft betrekking op namen en gebeurtenissen: weet ik nog hoe de Amerikaanse president heet, in welk jaar de Tweede Wereldoorlog uitbrak en waar ik mij gistermiddag om drie uur bevond? Het tweede heeft betrekking op door oefening ontstane vaardigheden: kunnen fietsen, zwemmen of autorijden. Het autobiografische geheugen raakt met het voortschrijden van de dementie hopeloos in verval, maar het procedu-

Het werk van mensen met dementie vindt Roel eigenlijk interessanter. Wat zij doen, dat verzin je niet.

rele geheugen houdt kranig stand. Fietsen en zwemmen verleer je niet snel, die zijn er door oefenen goed ingeslepen. En dat geldt al evenzeer voor het vermogen te schilderen. Zo ook verging het Willem de Kooning. Hij kon zijn schilderijen, schrijft journalist David Shenk in *Het Vergeten*, nog moeiteloos signeren terwijl hij zich nauwelijks kon herinneren wat hij een paar minuten daarvoor bij het ontbijt had gegeten.

Veel mensen met beginnende dementie maken melding van een verhoogde intensiteit van de ervaring. Wie nauwelijks nog een geheugen heeft, leeft immers in een eeuwig nu. Dan kan angst-aanjagend zijn maar ook euforie opwekken. Alles

ziet en beleeft een mens voor de eerste keer, iedere routine ontbreekt. Alles voor het eerst beleven verhoogt de sensitiviteit. En in handen van een geoefend schilder kan die sensitiviteit een uitweg vinden naar bijzondere vormen van kunst.

Dick de Graaff was al voordat hij ging dementeren een geoefend schilder. Daardoor kon hij zich in zijn dementie verder ontwikkelen. Dat is anders voor een dementerend mens zonder schilderervaring, vermoedt Roel Braams. Evenmin zal iedere ervaren kunstenaar met dementie zich verder vernieuwen. Beeldend kunstenaar Joekie Simak, die ook in het atelier in De Leeuwenhoek kwam, liep op een gegeven moment vast. Ze raakte steeds heviger gefrustreerd over haar onvermogen, ze zette één streep op het

doek en zat daar vervolgens drie kwartier lang gefixeerd naar te kijken. Roel Braams begreep toen dat hij Joekie niet meer aan het werk moest zetten. Hij zag dat het schilderen voor haar geen enkele meerwaarde meer had. Roel: 'bij dementie verlies je uiteindelijk zoveel, dat blijft ingrijpend om te zien'.

Niettemin staat vast dat het onderhouden en ontwikkelen van vaardigheden voor mensen met dementie van essentieel belang is. De Nijmeegse hoogleraar neuropsychologie Roy Kessels verwoordde het zo: 'Wat mij betreft gaat het om het aanspreken van de mogelijkheden, niet om het benadrukken van de beperkingen.'

Een mooie mix

Roel Braams zou graag zien dat ook andere instellingen zich gaan richten op de kunstzinnige ontwikkeling van ouderen. Vandaar dat er een boek kwam, *Kunst op leeftijd*, met afbeeldingen van talloze werken die in het atelier van

De Leeuwenhoek geschilderd werden, en korte portretten van de makers. Het boek heeft in brede kring aftrek gevonden. Ook kwamen veel instellingen kijken wat hij in De Leeuwenhoek voor elkaar heeft gekregen. Toch heeft zijn initiatief tot dusverre weinig navolging gehad. Een kwestie van geld, vermoedt hij. Net als het feit dat tegenwoordig alleen nog zeer oude mensen en mensen met heel ernstige beperkingen in verpleeghuizen worden opgenomen. In twintig jaar heeft Braams De Leeuwenhoek zien veranderen van een bejaardenhuis en later woon-zorgcentrum in een verpleeghuis.

Het maakt het werken voor Braams niet gemakkelijker. Als je eenzijdig verlamd bent, wordt het lastiger een kwast vast te houden. En de net wat jongere ouderen zijn nog iets flexibeler in hun denken. Gelukkig komen er tegenwoordig ook mensen van buiten bij Braams in het atelier, zoals Greta, en mensen van de dagopvang. Een mooie mix. ♦

Corona-update

Verpleeghuis Humanitas De Leeuwenhoek in Rotterdam was een van de eerste verpleeghuizen in Nederland met een forse corona-uitbraak. Ondanks alle voorzorgsmaatregelen die waren genomen. Het huis was veel in het nieuws vanwege het grote aantal besmettingen en sterfgevallen. Een ingrijpende tijd voor bewoners, familie en personeel.

Het kunstatelier ging direct dicht. Dat was ook voor de vaste bezoekers van buiten moeilijk, sommigen kwamen elke dag. Zij misten niet alleen het creatieve, maar ook de structuur die het aan hun dag gaf en de sociale

contacten. Roel Braams belde de bezoekers van buiten elke week een paar keer om het lijntje in stand te houden. Het was voor hen belangrijk dat zij hun verhaal kwijt konden. Het belletje werd dan ook erg gewaardeerd. Roel stimuleerde de deelnemers om thuis verder te tekenen en schilderen. Een aantal deed dat en stuurde foto's van hun vorderingen zodat Roel op afstand tips kon geven.

Voor de mensen binnen De Leeuwenhoek verzamelde hij lege wijnflessen en vazen bij burens en vrienden: schoonmaken, lijmresten eraf en vier keer een primer erop. De ouderen in De Leeuwenhoek

kregen acrylstiften op hun kamer om deze te beschilderen.

Het kunstatelier is nu weer open. Ook voor mensen van buiten. Maar zoals vóór corona is het nog niet. De bezoekers komen volgens een rooster, want er is plaats voor maar zes mensen tegelijk. Afstand houden is het devies. Toch is iedereen blij dat het weer kan. Enkele deelnemers vanuit De Leeuwenhoek zelf zullen nooit meer terugkomen. De namen van alle bewoners die in de coronaperiode zijn overleden, worden verwerkt in een herdenkingsschilderij dat in het kunstatelier wordt gemaakt.